ERTAK QAHRAMONLARINING KONSEPTUAL METAFORALARI: AN'ANAVIY MATN VA SUN'IY INTELLEKT GENERATSIYASI O'RTASIDAGI KOGNITIV FARQLAR (INGLIZ VA O'ZBEK ERTAKLARI MISOLIDA)

Fayyozjon Azimov
Shahrisabz davlat pedagogika instituti

Annotatsiya: Biz dunyoni metaforalar orqali o'ylaymiz, his qilamiz va baholaymiz. Ertak esa bola metafora bilan ilk bor tanishadigan joylardan biri: qahramon *yo'lga* chiqadi, yovuzlik *zulmatda* yashirinadi, mehribon qalb *oq*, shafqatsiz yurak esa *tosh*dek bo'ladi. Bu obrazlar shunchaki bezak emas, balki madaniyatning ezgulik va yovuzlik, ulg'ayish va donolik haqidagi tasavvurlarini tartibga soluvchi konseptual metaforalardir. ChatGPT, Claude, Gemini kabi katta til modellari bolalar va til o'rganuvchilar uchun ertaklarni tobora ko'p qayta hikoya qilayotgan bir paytda, ular bu metaforik tafakkurni saqlab qoladimi yoki uni sezdirmay o'z tafakkuri bilan almashtiradimi, degan savol muhim ahamiyat kasb etadi. Maqolada an'anaviy ingliz va o'zbek ertaklarida qahramon obrazini shakllantiruvchi konseptual metaforalar shu ertaklarning sun'iy intellekt yaratgan variantlaridagi metaforalar bilan qiyoslanadi. Konseptual metafora nazariyasi (Lakoff & Johnson, 1980) va uning madaniy talqini (Kövecses, 2005) asosida o'nta kanonik ertak va uch xil so'rov sharoitida olingan 90 ta sun'iy intellekt matnidan iborat korpusda metaforik ifodalar MIPVU usuli bilan aniqlandi. Har bir metafora o'zining konseptual proyeksiyasiga bog'lanib, saqlangan, so'zma-so'z ifodaga aylangan, almashtirilgan, qo'shilgan yoki yo'qolgan turlarga ajratildi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, sun'iy intellekt tana tajribasiga asoslangan universal birlamchi metaforalarni (YAXSHILIK - YUQORIDA, EZGULIK - YORUG'LIK, HAYOT - YO'L) ishonchli saqlaydi, biroq madaniyatga xos murakkab metaforalarni, ayniqsa o'zbek ertaklarida, «tekislab» yuboradi: *ko'ngil*, *bag'ir*, *oq yo'l* yoki ramziy *qirq* soni atrofida qurilgan obrazlar ko'pincha oddiy so'zlar bilan ifodalanadi yoki ingliz iboralari bilan almashtiriladi. Shu bilan birga, modellar asosan zamonaviy psixologik nutqdan olingan o'z metaforalarini qo'shadi (qahramonning «ichki sayohati», «ichki kuchini topishi»). Demak, sun'iy intellekt qahramonni shunchaki qayta hikoya qilmaydi, balki uni qayta konseptuallashtiradi. Madaniy kontekstli so'rovlar bu siljishlarni kamaytiradi, ammo butunlay yo'qotmaydi. Natijalar kognitiv tilshunoslik, tarjimashunoslik va til ta'limida sun'iy intellektdan foydalanish uchun ahamiyatlidir.

Kalit so'zlar: konseptual metafora, ertak qahramoni, sun'iy intellekt, katta til modellari, kognitiv tilshunoslik, metaforani aniqlash, madaniyatga xos metafora, ingliz tili, o'zbek tili

(cc) BY

CONCEPTUAL METAPHORS OF FAIRY TALE CHARACTERS: COGNITIVE DIFFERENCES BETWEEN TRADITIONAL TEXTS AND ARTIFICIAL INTELLIGENCE GENERATION (BASED ON ENGLISH AND UZBEK FAIRY TALES)

Fayyozjon Azimov
Shahrisabz State Pedagogical Institute

Abstract: We think, feel and judge through metaphors, and fairy tales are among the first places where a child meets them: the hero sets out on a *road*, evil hides in the *dark*, a kind heart is *white* and a cruel one is *stone*. These images are not decoration; they are conceptual metaphors that organise a culture's understanding of good and evil, growth and wisdom. As large language models (LLMs) such as ChatGPT, Claude and Gemini increasingly retell fairy tales for children and language learners, it becomes important to ask whether they reproduce this metaphorical thinking or quietly replace it with their own. This article compares the conceptual metaphors that structure fairy-tale heroes in traditional English and Uzbek tales with those found in AI-generated retellings of the same tales. Drawing on Conceptual Metaphor Theory (Lakoff & Johnson, 1980) and its cultural extensions (Kövecses, 2005), metaphorical expressions were identified with the MIPVU procedure in a corpus of ten canonical tales and 90 AI retellings produced under three prompt conditions. Each metaphor was traced to its conceptual mapping and classified as preserved, literalised, substituted, added or lost. The results show that AI reliably keeps universal, embodied primary metaphors (GOOD IS UP, GOOD IS LIGHT, LIFE IS A JOURNEY), but tends to flatten culture-specific complex metaphors, especially in Uzbek tales: images built around *ko'ngil*, *bag'ir*, *oq yo'l* or the symbolic number *qirq* are often literalised or replaced by English idioms. At the same time, the models add new metaphors of their own, mostly drawn from modern psychological discourse (the hero's "inner journey", "finding inner strength"). Thus, the AI hero is not only retold but re-conceptualised. Culturally explicit prompts reduce, but do not eliminate, these shifts. The findings have implications for cognitive linguistics, translation and the use of AI in language education.

Keywords: conceptual metaphor, fairy-tale hero, artificial intelligence, large language models, cognitive linguistics, metaphor identification, culture-specific metaphor, English, Uzbek

Kirish

«Bag'ri tosh», «ko'ngli oq», «yo'li ochiq» - o'zbek tilida so'zlashuvchi har bir kishi bu iboralarni bolalikdan, ko'pincha buvisining ertaklaridan eshitib ulg'ayadi.

(cc) BY

Ularning har birida inson tabiati haqidagi butun bir tasavvur yashiringan: qalb - ichida his-tuyg‘u saqlanadigan idish, mehrsizlik - qattiqlik, omad - ochiq yo‘l. Ingliz bolasi ham xuddi shunday *heart of gold*, *dark forest* yoki *climbing up in the world* kabi obrazlar bilan tanishadi. Kognitiv tilshunoslikda bunday obrazlar konseptual metaforalar deb ataladi: biz mavhum tushunchalarni (yaxshilik, yovuzlik, hayot, donolik) aniqroq, tanamiz orqali his qiladigan tajribalar (yorug‘lik, balandlik, yo‘l, og‘irlik) orqali tushunamiz (Lakoff & Johnson, 1980).

Ertak qahramoni aynan shu metaforalar to‘qimasidan yaratiladi. Alpomishning botirligi «tog‘dek» mustahkamlik bilan, Zumradning ezguligi «oy» va «nur» bilan, Devning yovuzligi esa zulmat va bahaybatlik bilan tasvirlanadi. Jack loviya poyasidan *yuqoriga* chiqqanda u nafaqat makonda, balki ijtimoiy va ma’naviy jihatdan ham «ko‘tariladi». Shu ma’noda qahramon obrazining metaforik tuzilishi - xalqning ideal inson haqidagi kognitiv modeli demakdir.

Bugun bu modellarni avloddan avlodga yetkazishda yangi vositachi paydo bo‘ldi - sun’iy intellekt. Katta til modellari bir necha soniyada ertakni qayta hikoya qiladi, tarjima qiladi yoki zamonaviy uslubga moslashtiradi. Biroq til modeli dunyoni tanasi orqali his qilmaydi: u metaforalarni ulkan matnlardagi so‘z birikmalarining statistik qonuniyatlari orqali «o‘rganadi». Bu matnlarning katta qismi esa ingliz tilida. Shunday ekan, savol tug‘iladi: sun’iy intellekt qayta yaratgan qahramon ham xuddi o‘sha metaforalar bilan «o‘ylaydimi»? Yoki uning qalbi endi «tosh» emas, «cold», yo‘li «oq» emas, «bright» bo‘lib qoladimi?

Masalaning dolzarbligi ikki jihatda namoyon bo‘ladi. Birinchidan, sun’iy intellekt yaratgan matnlar ta’lim jarayoniga, ayniqsa xorijiy til darslari va bolalar adabiyotiga tez kirib kelmoqda. Ikkinchidan, til modellarining metaforani tushunish va yaratish qobiliyati hisoblash tilshunosligida o‘rganilayotgan bo‘lsa-da (Liu et al., 2022; Wachowiak & Gromann, 2023), bu masala madaniy-qiyosiy, xususan o‘zbek tili misolida deyarli tadqiq etilmagan.

Ushbu tadqiqotning maqsadi - an’anaviy ingliz va o‘zbek ertaklaridagi qahramon obrazlarining konseptual metaforalarini sun’iy intellekt yaratgan variantlardagi metaforalar bilan qiyoslab, ular o‘rtasidagi kognitiv farqlarni aniqlash. Tadqiqot quyidagi savollarga javob izlaydi:

1. An’anaviy ingliz va o‘zbek ertaklarida qahramon obrazi qanday konseptual metaforalar asosida quriladi?

2. Sun’iy intellekt ertakni qayta yaratganda bu metaforalarning qaysilari saqlanadi, qaysilari o‘zgaradi yoki yo‘qoladi, qanday yangi metaforalar paydo bo‘ladi?

3. So‘rov (prompt) turi metaforik tuzilmaning saqlanishiga qanday ta’sir qiladi?

Tadqiqotning ilmiy yangiligi shundaki, unda ilk bor ertak qahramonlarining metaforik tuzilishi «inson yaratgan matn - sun’iy intellekt yaratgan matn» va «ingliz - o‘zbek» qiyoslash o‘qlari bo‘yicha bir vaqtda tahlil qilinadi. Amaliy ahamiyati esa

(cc) BY

natijalardan tarjimonlar, o‘qituvchilar va bolalar uchun sun’iy intellekt vositalarini ishlab chiquvchilar foydalanishi mumkinligida ko‘rinadi.

Adabiyotlar tahlili

Konseptual metafora nazariyasi

Metaforani faqat badiiy bezak emas, balki tafakkur vositasi sifatida ko‘rish an’anasi J. Lakoff va M. Jonsonning «Metaphors We Live By» asari bilan boshlangan (Lakoff & Johnson, 1980). Ularning fikricha, metafora - bir tushunchalar sohasini (manba soha, masalan, YO‘L) boshqa soha (nishon soha, masalan, HAYOT) orqali tushunish, ya’ni ikki soha o‘rtasidagi tizimli moslik (proyeksiya)dir. Keyinchalik J. Lakoff bu nazariyani adabiy matnlarga ham tatbiq etib, poetik metaforalar ham kundalik konseptual metaforalarning kengaytirilgan, boyitilgan shakli ekanini ko‘rsatgan (Lakoff, 1993; Lakoff & Turner, 1989).

J. Gredi metaforalarni ikki darajaga ajratgan: tana tajribasidan bevosita kelib chiqadigan birlamchi metaforalar (YAXSHILIK - YUQORIDA, MUHIMLIK - KATTALIK, BILISH - KO‘RISH) va ular asosida madaniy bilim bilan boyitilgan murakkab metaforalar (Grady, 1997). Bu farq ushbu tadqiqot uchun muhim: birlamchi metaforalar ko‘p tillarda o‘xshash bo‘lsa, murakkab metaforalar madaniyatga ko‘proq bog‘liq. M. Tyorner esa hikoya va masal (parable) inson tafakkurining asosiy shakllaridan biri ekanini, qahramon va uning yo‘li kabi tasvirlar tafakkurimizni tartibga solishini ta’kidlagan (Turner, 1996). Fokone va Tyornerning konseptual integratsiya (blending) nazariyasi esa sehrli mavjudotlar - so‘zlaydigan hayvonlar, odamga aylanadigan pari - kabi obrazlarning kognitiv tabiatini tushuntirishga yordam beradi (Fauconnier & Turner, 2002).

Metafora va madaniyat

Z. Kyovechesh konseptual metaforalarning universalligi va madaniy o‘zgaruvchanligi masalasini atroflicha tadqiq qilgan (Kövecses, 2005). Uning ko‘rsatishicha, G‘AZAB - IDISHDAGI QAYNOQ SUYUQLIK kabi metaforalar ko‘p tillarda uchraydi, biroq har bir madaniyat ularni o‘zicha tafsilotlar bilan to‘ldiradi. N. Yu xitoy tilida his-tuyg‘u metaforalarining tibbiy-falsafiy an’anaga bog‘liqligini (Yu, 1998), F. Sharifian esa madaniy konseptualizatsiyalar tushunchasini ilgari surib, metaforalarning madaniy sxemalar bilan uzviy aloqasini isbotlagan (Sharifian, 2017). R. Gibbs metaforik tafakkurning psixolingvistik asoslarini eksperimental tarzda o‘rgangan (Gibbs, 1994).

O‘zbek tilshunosligida kognitiv yo‘nalish Sh. Safarov ishlarida nazariy asoslangan (Safarov, 2006). N. Mahmudov o‘zbek tilidagi o‘xshatish va metaforalarning lingvokulturologik tabiatini yoritib, ularning milliy tafakkur bilan bog‘liqligini ko‘rsatgan (Mahmudov, 2013). O‘zbek tilida *ko‘ngil*, *yurak*, *bag‘ir*, *jigar* kabi so‘zlar atrofida shakllangan his-tuyg‘u metaforalari, *oq* va *qora* ranglarining

(cc) BY

ezgulik va yovuzlik ramzi sifatida qo‘llanishi kabi hodisalar madaniyatga xos konseptualizatsiyaning yorqin namunalaridir.

Ertak metaforikasi

Ertakni kognitiv nuqtai nazardan o‘rganishda V. Ya. Proppning morfologik modeli muhim poydevor bo‘lib qolmoqda (Propp, 1968). Proppcha «qahramonning uydan chiqishi», «sinov», «qaytish» funksiyalari aslida HAYOT - YO‘L va ULG‘AYISH - SAYOHAT metaforalarining syujet darajasidagi ko‘rinishidir. B. Bettelheim ertakdagi o‘rmon, zulmat va yo‘l kabi obrazlarni bolaning ichki dunyosi ramzlari sifatida talqin qilgan (Bettelheim, 1976), J. Zipes esa ertaklarning har davrda yangi g‘oyaviy mazmun bilan qayta yozilishini ko‘rsatgan (Zipes, 2006). O‘zbek folklorshunosligida ertak obrazlari va ramziyligi K. Imomov, M. Afzalov va boshqalar tomonidan o‘rganilgan (Afzalov, 1964; Imomov, 1981).

Sun’iy intellekt va metafora

Til modellarining metaforani qayta ishlash qobiliyati so‘nggi yillarda alohida tadqiqot mavzusiga aylandi. Liu va hammualliflar til modellari yangi, odatiy bo‘lmagan obrazli ifodalarni talqin qilishda insonlardan sezilarli ortda qolishini ko‘rsatgan (Liu et al., 2022). Vachoviak va Gromann GPT-3 modeli metaforadagi manba va nishon sohalarni ma’lum darajada aniqlay olishini, ammo bu qobiliyat barqaror emasligini qayd etgan (Wachowiak & Gromann, 2023). Bender va boshqalar esa til modellari ma’noni «tushunmasdan», matndagi qonuniyatlarni takrorlashi va o‘quv ma’lumotlaridagi ustun qarashlarni kuchaytirishi mumkinligini ta’kidlagan (Bender et al., 2021). Modellarning madaniy moyilligi, ya’ni g‘arbona unsurlarni afzal ko‘rishi ham bir qator tadqiqotlarda isbotlangan (Naous et al., 2024; Tao et al., 2024).

Tadqiqot bo‘shlig‘i

Shunday qilib, konseptual metafora nazariyasi, metaforaning madaniy o‘zgaruvchanligi va til modellarining metaforik qobiliyati alohida-alohida o‘rganilgan. Biroq sun’iy intellekt madaniyatga xos metaforik tafakkurni ertak qahramoni obrazida qanday o‘zgartirishi, ayniqsa o‘zbek tili misolida, hali tadqiq etilmagan. Ushbu maqola shu bo‘shliqni to‘ldirishga qaratilgan.

Metodlar

Tadqiqot dizayni

Tadqiqot qiyosiy-kognitiv yondashuvga asoslangan sifat tahlili sifatida tashkil etildi va oddiy miqdoriy ko‘rsatkichlar bilan to‘ldirildi. Qiyoslash ikki o‘q bo‘yicha olib borildi: (1) an’anaviy matn va sun’iy intellekt matni; (2) ingliz va o‘zbek ertaklari.

Material

Korpus ikki qismdan iborat:

1. An’anaviy matnlar. Ingliz ertaklaridan - *Jack and the Beanstalk*, *Tom Thumb*, *Molly Whuppie*, *Tom Tit Tot*, *The Three Little Pigs* (J. Jacobs to‘plamlari asosida); o‘zbek ertaklaridan - «Zumrad va Qimmat», «Kal va Dev», «Ur to‘qmoq», «Yalmog‘iz

(cc) BY

kampir», «Alpomish» dostonining ertaksimon epizodlari (o‘zbek xalq ertaklari to‘plamlari asosida). Jami 10 ta ertak.

2. Sun’iy intellekt matnlari. Har bir ertak uchta keng tarqalgan katta til modeli (masalan, ChatGPT, Claude, Gemini) yordamida uch xil so‘rov bilan qayta yaratildi.

So‘rov (prompt) sharoitlari

Sharoit	So‘rov mazmuni	Maqsad
A - oddiy	«Ushbu ertakni bolalar uchun qayta hikoya qilib ber»	Modelning standart metaforik tanlovlarini aniqlash
B - tarjima	«Ushbu o‘zbek ertagini ingliz tilida qayta hikoya qil» (va aksincha)	Tillararo o‘tishda metaforalar taqdirini kuzatish
C - uslubni saqlash	«Ertakni xalq og‘zaki ijodi uslubi, obrazli iboralari va o‘xshatishlarini saqlagan holda qayta hikoya qil»	Uslubga yo‘naltirilgan so‘rov ta’sirini baholash

Natijada 10 ertak × 3 model × 3 sharoit = 90 ta sun’iy intellekt matni olindi. Har bir so‘rov yangi suhbat oynasida, standart sozlamalar bilan berildi.

Metaforalarni aniqlash

Metaforik ifodalarni aniqlashda Pragglejaz guruhining MIP usuli va uning takomillashtirilgan varianti - MIPVU qo‘llanildi (Pragglejaz Group, 2007; Steen et al., 2010). Bu usulga ko‘ra, har bir leksik birlikning matndagi ma’nosi uning asosiy, aniqroq (ko‘pincha tana yoki fizik tajribaga oid) ma’nosi bilan solishtiriladi. Agar matndagi ma’no asosiy ma’nodan farq qilsa va u bilan o‘xshashlik orqali bog‘langan bo‘lsa, birlik metaforik deb belgilanadi. Asosiy ma’nolarni aniqlashda ingliz tili uchun *Macmillan English Dictionary*, o‘zbek tili uchun «O‘zbek tilining izohli lug‘ati»ga tayanildi. Tahlil faqat qahramon obrazini tavsiflovchi yoki unga bevosita bog‘liq parchalar bilan cheklandi.

Konseptual metaforalarni tiklash va tasniflash

Aniqlangan har bir metaforik ifoda uchun uning ortidagi konseptual metafora (MANBA SOHA → NISHON SOHA) tiklandi. Masalan, «bag‘ri tosh» ifodasi QALB - IDISH va SHAFQATSIZLIK - QATTIQLIK metaforalariga, «yo‘li ochildi» esa HAYOT - YO‘L va OMAD - TO‘SIQSIZ HARAKAT metaforalariga bog‘landi. Konseptual metaforalar Gredi taklif qilgan tasnif asosida ikki guruhga ajratildi: birlamchi (tana tajribasiga asoslangan, ko‘p tillarda uchraydigan) va murakkab (madaniy bilim bilan boyitilgan) metaforalar (Grady, 1997).

Transformatsiya turlari

Har bir metafora an’anaviy matn bilan solishtirilib, quyidagi turlardan biriga kiritildi:

1. Saqlanish - konseptual metafora ham, uning til ifodasi ham saqlangan;

(cc) BY

2. So‘zma-so‘z ifodaga aylanish (literalizatsiya) - obraz yo‘qolib, ma’no oddiy so‘z bilan berilgan («bag‘ri tosh» → «shafqatsiz», «cruel»);

3. Almashtirish - konseptual metafora boshqa madaniyatning metaforasi bilan almashtirilgan («ko‘ngli oq» → «heart of gold»);

4. Qo‘shilish - asl matnda bo‘lmagan yangi metafora paydo bo‘lgan («ichki sayohat», «journey of self-discovery»);

5. Yo‘qolish - metaforik parcha butunlay tushib qolgan.

Har bir matn uchun metafora zichligi (1000 so‘zga to‘g‘ri keladigan metaforik ifodalar soni) ham hisoblandi.

Tahlil jarayoni va ishonchlilik

Tahlil uch bosqichda olib borildi: an’anaviy matnlarda metaforalarni aniqlash va konseptual xaritasini tuzish; sun’iy intellekt matnlarini shu xarita asosida kodlash; farqlarni kognitiv nuqtai nazardan talqin qilish. Metaforani aniqlashning ishonchliligini ta’minlash uchun matnlarning bir qismi ikkinchi mustaqil tahlilchi tomonidan qayta kodlandi va kelishuv darajasi Kappa koeffitsiyenti orqali baholandi; kelishmovchiliklar muhokama orqali hal etildi (Steen et al., 2010).

Natijalar.

1. An’anaviy ertaklarda qahramonning metaforik modeli

An’anaviy matnlar tahlili ikki tilda ham qahramon obrazi bir nechta tayanch konseptual metaforalar atrofida qurilishini ko‘rsatdi. Ularning bir qismi ikki madaniyat uchun umumiy, bir qismi esa madaniyatga xosdir.

Konseptual metafora	Turi	Ingliz ertaklaridagi ifodasi	O‘zbek ertaklaridagi ifodasi
HAYOT - YO‘L	Birlamchi	*set off to seek his fortune*	yo‘lga chiqdi, yo‘li ochildi, oq yo‘l
YAXSHILIK - YUQORIDA	Birlamchi	Jack *climbs up* the beanstalk	martabasi ko‘tarildi, boshi osmonga yetdi
EZGULIK - YORUG‘LIK, YOVUZLIK - ZULMAT	Birlamchi	*dark forest*, *bright eyes*	oydek yuz, qora niyat, ko‘zi nurli
KUCH - KATTALIK	Birlamchi	*giant*, *Tom Thumb* (kichik, lekin aqlli)	Dev, tog‘dek gavda
QALB - IDISH	Murakkab	*heart full of joy*	ko‘ngli to‘ldi, bag‘ri keng, ichi qora

(cc) BY

Konseptual metafora	Turi	Ingliz ertaklaridagi ifodasi	O‘zbek ertaklaridagi ifodasi
ODAM FE’LI - RANG	Murakkab	*heart of gold*	ko‘ngli oq, ichi qora
SHAFQATSIZLIK - QATTIQLIK	Murakkab	*heart of stone*	bag‘ri tosh
TO‘LIQLIK - QIRQ (son ramzi)	Murakkab, madaniyatga xos	-	qirq kecha-kunduz to‘y, qirq kokil

O‘zbek ertaklarida qahramon obrazi ko‘proq ichki a’zolar (*ko‘ngil*, *bag‘ir*, *jigar*, *ich*) va rang (*oq - qora*) orqali konseptuallashtirilishi kuzatildi. Ingliz ertaklarida esa qahramon ko‘proq harakat va makon (*up*, *off*, *into the woods*) hamda aql (*clever*, *wit*) metaforalari orqali tasvirlanadi.

2. Sun’iy intellekt matnlarida metaforalar taqdiri

Birlamchi metaforalar barqaror. HAYOT - YO‘L, YAXSHILIK - YUQORIDA, EZGULIK - YORUG‘LIK kabi metaforalar deyarli barcha sun’iy intellekt matnlarida saqlandi. Jackning loviya poyasidan ko‘tarilishi, qahramonning «yo‘lga chiqishi» va yovuzlikning «zulmat» bilan bog‘lanishi o‘zgarishsiz qoldi. Bu metaforalar tana tajribasiga asoslangani va o‘quv ma’lumotlarida juda ko‘p uchragani uchun model ularni ishonchli takrorlaydi.

Murakkab va madaniyatga xos metaforalar tekislanadi. O‘zbek ertaklaridagi *ko‘ngil*, *bag‘ir* va *ich* atrofida qurilgan metaforalar eng ko‘p o‘zgarishga uchradi. A sharoitda «bag‘ri tosh» ko‘pincha «shafqatsiz», «ko‘ngli oq» esa «mehribon» shaklida berildi, ya’ni obraz yo‘qolib, faqat ma’no qoldi. B sharoitda - ingliz tiliga o‘tishda - almashtirish ustunlik qildi: «ko‘ngli oq» → *kind-hearted* yoki *heart of gold*, «ichi qora» → *wicked*, «oq yo‘l» → *good luck*. Ramziy «qirq» soni ham ko‘pincha «ko‘p kun» yoki *a great feast* bilan almashtirildi va o‘zining to‘liqlik, tugallanganlik ma’nosini yo‘qotdi.

Yangi, psixologik metaforalar qo‘shiladi. Eng qiziqarli natijalardan biri - sun’iy intellekt matnlarida asl ertakda bo‘lmagan metaforalarning paydo bo‘lishi. Ular asosan zamonaviy psixologik va motivatsion nutqdan olingan: *the hero‘s inner journey*, *she found her inner strength*, *a journey of self-discovery*, *his heart grew braver*. O‘zbek tilidagi matnlarda ham «qahramon o‘z ichki kuchini kashf etdi», «qalbida umid uchquni yondi» kabi ifodalar qayd etildi. Natijada an’anaviy ertakda tashqi sinovlar orqali ochiladigan qahramon sun’iy intellekt matnida ichki ruhiy o‘sish orqali tasvirlanadi, ya’ni HAYOT - YO‘L metaforasi HAYOT - ICHKI SAYOHAT metaforasiga aylanadi.

(cc) BY

Metaforalar «klishelashadi». Sun’iy intellekt matnlarida metafora zichligi o‘zgarmagan holatlarda ham metaforalarning xilma-xilligi kamaydi. Turli ertaklarda bir xil ifodalar (*heart of gold*, *eyes sparkled like stars*, *darkness fell over the land*) takrorlandi. Bu holat modelning eng ehtimolli, eng ko‘p uchraydigan obrazni tanlashga moyilligini ko‘rsatadi.

3. So‘rov turining ta’siri

C sharoitda - xalq uslubini saqlash so‘ralganda - murakkab metaforalarning saqlanish darajasi sezilarli oshdi. Modellar «bag‘ri tosh», «ko‘ngli oq», «oq yo‘l» kabi iboralarni saqlab qoldi, ba’zan esa ularni ingliz tilida so‘zma-so‘z berib, qavs ichida izohladi (*his liver was stone* - ya’ni *he was merciless*). Biroq bu sharoitda ham ikki muammo saqlanib qoldi: birinchidan, ayrim matnlarda metaforalar haddan tashqari ko‘paytirildi va xalq uslubi sun’iy «bezak»ka aylandi; ikkinchidan, psixologik metaforalarning qo‘shilishi kamaygan bo‘lsa-da, to‘liq yo‘qolmadi.

Muhokama

Natijalar sun’iy intellekt ertak qahramonining metaforik tuzilishini «qatlam-qatlam» o‘zgartirishini ko‘rsatadi. Eng chuqur qatlam - tana tajribasiga asoslangan birlamchi metaforalar - deyarli o‘zgarishsiz qoladi. O‘rta qatlam - madaniy bilim bilan boyitilgan murakkab metaforalar - tekislanadi yoki boshqa madaniyat metaforalari bilan almashtiriladi. Ustki qatlamda esa model o‘zi «qo‘shgan» yangi metaforalar paydo bo‘ladi.

Nega birlamchi metaforalar saqlanadi?

Gredi (1997) va Kyovechesh (2005) ta’kidlaganidek, birlamchi metaforalar ko‘plab tillarda o‘xshash, chunki ular insonning umumiy tana tajribasidan kelib chiqadi. Til modeli tanaga ega bo‘lmasa-da, bu metaforalar tillarda shunchalik keng tarqalganki, model ularni statistik jihatdan «o‘zlashtirgan». Shu sababli, sun’iy intellekt qahramonning yuqoriga ko‘tarilishi yoki yorug‘likka intilishini to‘g‘ri takrorlaydi. Bu natija Vachoviak va Gromann (2023) qayd etgan, modellar konvensional metaforalarni ancha yaxshi aniqlashi haqidagi xulosaga mos keladi.

Madaniy metaforalarning tekislanishi

Murakkab metaforalarning o‘zgarishini kognitiv soddalashtirish va madaniy almashtirish bilan izohlash mumkin. Model uchun «bag‘ri tosh» kabi ifoda kam uchraydigan, ingliz tilida bevosita muqobili bo‘lmagan birlik. Shuning uchun u yo ma’noni to‘g‘ridan-to‘g‘ri ifodalaydi (literalizatsiya), yo o‘ziga tanish ingliz iborasini tanlaydi (almashtirish). Har ikki holatda ham o‘zbek madaniyatiga xos QALB - ICHKI A’ZO konseptualizatsiyasi yo‘qoladi. Sharifian (2017) ta’kidlaganidek, bunday madaniy konseptualizatsiyalar jamoaning dunyoqarashini aks ettiradi; ular yo‘qolganda qahramon o‘zining madaniy «ichki dunyosi»dan ajralib qoladi. Bu natija modellarning g‘arbona unsurlarni afzal ko‘rishi haqidagi tadqiqotlarni metafora darajasida tasdiqlaydi (Naous et al., 2024; Tao et al., 2024).

(cc) BY

Qahramonning qayta konseptuallashuvi

Fikrimizcha, tadqiqotning eng muhim natijasi - psixologik metaforalarning qo‘shilishi. An’anaviy ertakda qahramon tashqi harakat orqali - yo‘lga chiqib, sinovdan o‘tib, devni yengib - ochiladi. Propp (1968) ta’riflagan funksiyalar ham aynan tashqi harakatlar zanjiridir. Sun’iy intellekt matnida esa diqqat markazi qahramonning ichki dunyosiga ko‘chadi: u «ichki kuchini topadi», «o‘zini kashf etadi». Bu siljish Zipes (2006) ta’kidlagan, ertaklarning har davr g‘oyalariga moslashtirilishi hodisasining yangi ko‘rinishidir; faqat bu safar ertakni qayta yozuvchi - zamonaviy ingliz tilidagi motivatsion va psixologik matnlarda o‘qitilgan model. Natijada qahramon nafaqat qayta hikoya qilinadi, balki boshqa kognitiv model asosida qayta konseptuallashtiriladi: jamoa va taqdir bilan bog‘liq qahramon o‘rniga individual, o‘z ichki dunyosiga tayangan qahramon paydo bo‘ladi.

Amaliy xulosalar

Natijalar bir qator amaliy tavsiyalar berishga imkon beradi. Birinchidan, xorijiy til o‘qituvchilari an’anaviy ertak va sun’iy intellekt variantini qiyoslash orqali o‘quvchilarning metaforik kompetensiyasini rivojlantirishi mumkin: o‘quvchilar «bag‘ri tosh» va *heart of stone* o‘rtasidagi o‘xshashlik va farqni o‘zlari kashf etadi. Ikkinchidan, tarjimonlar va mualliflar sun’iy intellektdan foydalanganda uslubni saqlash talabini so‘rovda aniq ko‘rsatishi kerak, chunki natijalar bu yo‘qotishlarni sezilarli kamaytirishini ko‘rsatdi. Uchinchidan, bolalar uchun ertak tayyorlashda sun’iy intellekt qo‘shgan psixologik metaforalarni tanqidiy baholash, ularning milliy tarbiya an’analariga mos kelish-kelmasligini tekshirish zarur.

Tadqiqot cheklovlari

Tadqiqot bir qator cheklovlarga ega. Korpus hajmi nisbatan kichik (10 ta an’anaviy ertak), til modellari esa tez yangilanib boradi, shu sababli natijalar ma’lum bir vaqtdagi model versiyalarini aks ettiradi. MIPVU usulini o‘zbek tiliga tatbiq etishda lug‘atlarda asosiy ma’noni aniqlash bilan bog‘liq ayrim qiyinchiliklar ham yuzaga keldi. Kelgusi tadqiqotlarda korpusni kengaytirish, boshqa turkiy tillarni qamrab olish hamda sun’iy intellekt yaratgan metaforalarni o‘quvchilar qanday qabul qilishini eksperimental o‘rganish maqsadga muvofiq.

Xulosa

Ertak qahramoni - xalqning metaforalar bilan chizilgan portreti. Uning yo‘li, qalbi, rangi va kuchi orqali biz o‘sha xalq yaxshilik, yovuzlik va kamolot haqida qanday o‘ylashini ko‘ramiz. Ushbu tadqiqot sun’iy intellekt bu portretni qayta chizganda uning asosiy chiziqlari saqlansa-da, ranglari va ichki dunyosi o‘zgarishini ko‘rsatdi.

Tadqiqot natijalarini quyidagicha umumlashtirish mumkin:

1. An’anaviy ingliz va o‘zbek ertaklarida qahramon obrazi umumiy birlamchi metaforalar (HAYOT - YO‘L, YAXSHILIK - YUQORIDA, EZGULIK -

(cc) BY

YORUG‘LIK) va madaniyatga xos murakkab metaforalar asosida quriladi; o‘zbek ertaklarida ichki a’zolar va rang metaforalari, ingliz ertaklarida esa harakat va makon metaforalari ustunlik qiladi.

2. Sun’iy intellekt birlamchi metaforalarni barqaror saqlaydi, chunki ular ko‘p tillarda keng tarqalgan va tana tajribasiga asoslangan.

3. Madaniyatga xos murakkab metaforalar, ayniqsa o‘zbek ertaklarida, so‘zma-so‘z ifodaga aylanadi yoki ingliz iboralari bilan almashtiriladi.

4. Sun’iy intellekt asl matnda bo‘lmagan, zamonaviy psixologik nutqdan olingan metaforalarni qo‘shadi va natijada qahramonni tashqi harakat egasidan ichki ruhiy o‘sish egasiga aylantiradi.

5. Uslubni saqlashga yo‘naltirilgan so‘rovlar bu siljishlarni kamaytiradi, biroq to‘liq bartaraf etmaydi.

Shunday qilib, sun’iy intellekt - metaforik jihatdan betaraf hikoyachi emas. U ertakni o‘zi o‘rgangan tilning, asosan ingliz tilining kognitiv modellari asosida qayta tafakkur qiladi. «Bag‘ri tosh» Dev va «ko‘ngli oq» Zumradni kelajak avlodga asl qiyofasida yetkazish uchun sun’iy intellektdan ongli, tanqidiy va madaniy hushyorlik bilan foydalanish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Afzalov, M. (1964). O‘zbek xalq ertaklari haqida. Toshkent: Fan.

2. Bender, E. M., Gebru, T., McMillan-Major, A., & Shmitchell, S. (2021). On the dangers of stochastic parrots: Can language models be too big? In Proceedings of the 2021 ACM Conference on Fairness, Accountability, and Transparency (pp. 610-623). https://doi.org/10.1145/3442188.3445922

3. Bettelheim, B. (1976). The uses of enchantment: The meaning and importance of fairy tales. New York: Knopf.

4. Fauconnier, G., & Turner, M. (2002). The way we think: Conceptual blending and the mind’s hidden complexities. New York: Basic Books.

5. Gibbs, R. W. (1994). The poetics of mind: Figurative thought, language, and understanding. Cambridge: Cambridge University Press.

6. Grady, J. E. (1997). Foundations of meaning: Primary metaphors and primary scenes (Doctoral dissertation). University of California, Berkeley.

7. Imomov, K. (1981). O‘zbek xalq prozasi. Toshkent: Fan.

8. Jacobs, J. (1890). English fairy tales. London: David Nutt.

9. Kövecses, Z. (2005). Metaphor in culture: Universality and variation. Cambridge: Cambridge University Press.

10. Lakoff, G. (1993). The contemporary theory of metaphor. In A. Ortony (Ed.), Metaphor and thought (2nd ed., pp. 202-251). Cambridge: Cambridge University Press.

(cc) BY

11. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). Metaphors we live by. Chicago: University of Chicago Press.

12. Lakoff, G., & Turner, M. (1989). More than cool reason: A field guide to poetic metaphor. Chicago: University of Chicago Press.

13. Liu, E., Cui, C., Zheng, K., & Neubig, G. (2022). Testing the ability of language models to interpret figurative language. In Proceedings of the 2022 Conference of the North American Chapter of the Association for Computational Linguistics (pp. 4437-4452).

14. Mahmudov, N. (2013). O‘xshatishlar - obrazli tafakkur mahsuli. O‘zbek tili va adabiyoti, (3), 3-9.

15. Naous, T., Ryan, M. J., Ritter, A., & Xu, W. (2024). Having beer after prayer? Measuring cultural bias in large language models. In Proceedings of the 62nd Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics (pp. 16366-16393).

16. Pragglejaz Group. (2007). MIP: A method for identifying metaphorically used words in discourse. Metaphor and Symbol, 22(1), 1-39. https://doi.org/10.1080/10926480709336752

17. Propp, V. (1968). Morphology of the folktale (L. Scott, Trans.; 2nd ed.). Austin: University of Texas Press. (Asl nashr: 1928).

18. Safarov, Sh. (2006). Kognitiv tilshunoslik. Jizzax: Sangzor.

19. Sharifian, F. (2017). Cultural linguistics: Cultural conceptualisations and language. Amsterdam: John Benjamins.

20. Steen, G. J., Dorst, A. G., Herrmann, J. B., Kaal, A. A., Krennmayr, T., & Pasma, T. (2010). A method for linguistic metaphor identification: From MIP to MIPVU. Amsterdam: John Benjamins.

21. Tao, Y., Viberg, O., Baker, R. S., & Kizilcec, R. F. (2024). Cultural bias and cultural alignment of large language models. PNAS Nexus, 3(9), pgae346. https://doi.org/10.1093/pnasnexus/pgae346

22. Turner, M. (1996). The literary mind: The origins of thought and language. New York: Oxford University Press.

23. Wachowiak, L., & Gromann, D. (2023). Does GPT-3 grasp metaphors? Identifying metaphor mappings with generative language models. In Proceedings of the 61st Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics (pp. 1018-1032).

24. Yu, N. (1998). The contemporary theory of metaphor: A perspective from Chinese. Amsterdam: John Benjamins.

25. Zipes, J. (2006). Why fairy tales stick: The evolution and relevance of a genre. New York: Routledge.

(cc) BY